

یادداشت

محمدجواد استادی

خوشنویسی در روزگار مصرف؛ میراثی برای تماشای هنری برای زندگی؟

هر بار که از میراث خوشنویسی ایران سخن می‌گوییم، نام استادان بزرگ، شاهکارهای تاریخی و کتیبه‌های ماندگار پیش روی ما قرار می‌گیرد. به این میراث افتخار می‌کنیم، از زیبایی آن می‌گوییم و بر ضرورت پاسداری از آن تأکید می‌کنیم، اما پرسشی کمتر مطرح می‌شود: خوشنویسی امروز در زندگی ما چه می‌کند؟ آیا هنوز در شکل دادن به تجربه‌زیبایی‌شناختی و جهان‌معنایی ما سهمی دارد یا به میراثی تبدیل شده که آن را در نمایشگاه‌ها تماشا می‌کنیم و در مناسبت‌ها به یاد می‌آوریم؟

این پرسش از جایی اهمیت پیدا می‌کند که میان برخورداری از یک میراث و زندگی کردن با آن فاصله می‌افتد. ممکن است آثار فراوانی تولید کنیم، نمایشگاه برگزار کنیم و درباره اصالت تاریخی خوشنویسی بنویسیم، اما همچنان نتوانیم نسبت این هنر را با تجربه انسان معاصر توضیح دهیم. در چنین وضعیتی، میراث باقی است، اما ظرفیت‌های آن برای زندگی امروز به حاشیه می‌رود. مسئله امروز خوشنویسی، فقط حفظ خط نیست؛ حفظ امکان‌های آن برای زندگی است. در جهان معاصر، فرهنگ نیز از منطق مصرف فاصله چندانی ندارد. تصاویر و نشانه‌های هویتی به‌سرعت تولید و بازنشر می‌شوند و گاه ارزش یک اثر، بیش از آنکه به تجربه‌ای وابسته باشد که برای مخاطب می‌سازد، با قابلیت دیده شدن و عرضه شدن آن سنجیده می‌شود. خوشنویسی نیز ممکن است به نشانه‌ای از اصالت ایرانی، عنصری تزئینی یا کالایی فرهنگی تبدیل شود. این کارکردها فی نفسه بی اعتبار نیستند؛ مسئله آن است که آیا تمام ظرفیت این هنر را به همین کارکردها تقلیل داده‌ایم؟

خوشنویسی در سنت ایرانی و اسلامی صرفاً زیبائونویسی نبوده است. خط، هم صورت مادی کلمه است و هم نظمی بصری که میان حرکت، سکون، تناسب و فضا رابطه برقرار می‌کند. در اینجا، کلمه فقط حامل معنا نیست؛ نحوه ظهور آن نیز اهمیت دارد. خوشنویسی می‌تواند خواندن را به دیدن و تأمل پیوند بزند و یادآوری کند معنا همیشه در سرعت انتقال اطلاعات خلاصه نمی‌شود. تاریخ خوشنویسی ایرانی نیز روایت تکرار یک الگوی ثابت نیست، شیوه‌هایی چون نسخ، ثلث، تعلیق و نستعلیق، حاصل تجربه‌های تاریخی و زیبایی‌شناختی متفاوت‌اند. سنت در اینجا با تحول و آفرینش استمرار یافته است. بنابراین، پاسداری از سنت به معنای بازتولید بی‌وقفه صورت‌های گذشته نیست. سنت زنده، میراثی است که امکان فهم دوباره و آفرینش تازه را فراهم می‌کند.

از همین منظر، پیوند خوشنویسی با جهان معاصر را نمی‌توان به استفاده از خط در طراحی گرافیک، معماری یا رسانه‌های دیجیتال محدود کرد. این عرصه‌ها می‌توانند زمینه حضور دوباره خوشنویسی باشند، اما صرف استفاده از یک خط سنتی در محصولی جدید، به معنای معاصر شدن آن نیست. پرسش اصلی این است که خوشنویسی چگونه می‌تواند با شیوه‌های تازه دیدن، خواندن و ارتباط برقرار کردن وارد گفت‌وگو شود؛ بی‌آنکه منطق تاریخی و زیبایی‌شناختی خود را از دست بدهد.

پیوند خوشنویسی و دین نیز فراتر از حضور آیات قرآن و متون مقدس در آثار است. خط در فرهنگ ایرانی و اسلامی یکی از راه‌های حضور محسوس کلام در زندگی بوده است. صورت بصری نوشتار می‌تواند به مواجهه با متن، کیفیتی متفاوت ببخشد و زمینه مکث و تأمل را فراهم کند. خوشنویسی نه جایگزین معرفت دینی است و نه صرفاً آرایه‌ای برای نمایش آن؛ ظرفیتی هنری است که در چگونگی تجربه و دریافت معنا نقش دارد.

این نگاه برای مکتب هنر رضوی نیز اهمیت دارد. مکتب هنر رضوی را نباید به مجموعه‌ای از آثار با موضوع امام رضا(ع) یا تولید محصولات هنری مرتبط با حرم مطهر محدود کرد. مسئله، شناخت منطق معنایی و زیبایی‌شناختی میراثی است که در طول قرن‌ها پیرامون زیارت شکل گرفته و بازآندیشی در امکان‌های آن برای زندگی امروز. خوشنویسی رضوی نیز در همین افق معنا پیدا می‌کند؛ هنری که می‌تواند در فضای بصری حرم مطهر، مواجهه زائر با کلام و انتقال ارزش‌های معرفتی زیارت نقش داشته باشد.

از این رو، پرسش اصلی آن نیست که چگونه آثار بیشتری با موضوع رضوی تولید کنیم؛ بلکه این است که چگونه ظرفیت‌های تاریخی و هنری را به تجربه‌ای زنده و مؤثر پیوند برنیم. این کار به شناخت سنت، پژوهش درباره تجربه زائر و حمایت از خلاقیت هنرمندان نیاز دارد. در غیر این صورت، هنر رضوی نیز ممکن است به چرخه تولید و مصرف نشانه‌های دینی محدود شود؛ نشانه‌هایی که دیده می‌شوند، اما لزوماً به فهم عمیق‌تر نمی‌انجامند.

روز خوشنویسی فرصتی است برای طرح دوباره همین مسئله. میراث را نمی‌توان فقط با نگهداری آثار و تکرار نام استادان حفظ کرد. میراث هنگامی زنده می‌ماند که در اکنون ما حضور داشته باشد و برای آینده امکان بسازد. خوشنویسی زمانی به زندگی امروز پیوند می‌خورد که از موضوعی برای افتخار کردن فراتر برود و به امکانی برای دیدن، اندیشیدن و تجربه کردن تبدیل شود. مسئله، انتخاب میان سنت و تجدد نیست؛ مسئله این است چگونه سنت را چنان بفهمیم که هنوز حرفی برای گفتن به جهان داشته باشد.

حمیده خلیل‌زاده | گاهی کافی است دیوانی گشوده شود تا یک غزل، برای چند دقیقه هم که شده دکمه مکث را در جمعمان بزند و همگی به‌قدر لحظه‌ای هر چند کوتاه سکوت کنیم؛ هر کدام بیتی به گوشمان آشنا بیاید و معنایی برایش بجویم. این آیین خواندن اشعار حافظ و تغال زدن به دیوان اشعارش، راهی برای نزدیک‌شدن به شاعری است که شعرش در خانه‌ها و حافظه فرهنگی ایرانیان حضور دارد. اما پیش از آنکه غزل‌ها در چاپ‌های فراوان به دست همگان برسند، کاتبان، آن‌ها را برگ‌به‌برگ می‌نوشتند و نسخه‌هایی پدید می‌آوردند که امروز هرکدام روایتی جداگانه از سفر شعر در زمان‌اند. در ادامه به بهانه رونمایی از نسخه خطی دیوان حافظ اهدایی رهبر شهید در کتابخانه حرم مطهر رضوی در سیصد و دهمین برنامه سه‌شنبه‌های علمی و فرهنگی آستان قدس رضوی مروری داریم از تاریخ کتابت تا معرفی این گنجینه نفیس.

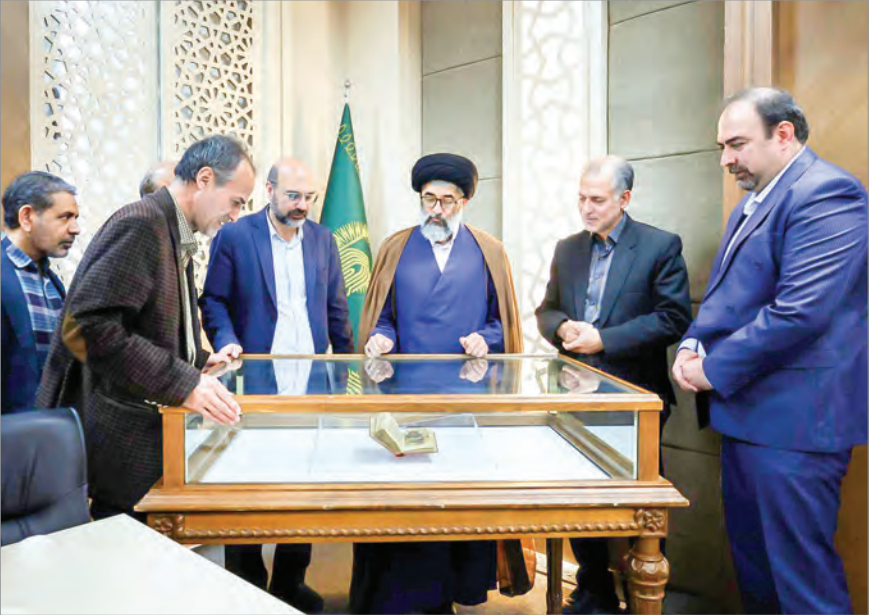
■ نسخه‌های خطی؛ از تاریخ کتابت تا دیوان حافظ در کتابخانه رضوی

نسخه‌های خطی، پیش از آنکه کتاب‌های چاپی فراگیر شوند، اصلی‌ترین راه ثبت و انتقال دانش، شعر، تاریخ و تجربه‌های انسانی بودند. هر نسخه حاصل کاری زمانبر بود: کاتب متن را با دست می‌نوشت، گاه آن را مقابله و تصحیح می‌کرد و در مواردی خوشنویسان، مذهبان و تصویرگران، بخش‌های گوناگون اثر را می‌آراستند. کاغذ، شیوه نگارش، نوع خط، آرایش صفحه، یادداشت‌های حاشیه‌ای و نشانه‌های مالکیت، همگی بخشی از اطلاعاتی هستند که یک نسخه در اختیار پژوهشگر می‌گذارد. از این رو، نسخه خطی تنها حامل متن نیست؛ خود آن نیز سندی تاریخی از فرهنگ مادی، هنر کتاب‌آرایی و مسیر گردش دانش در دوره‌های مختلف است.

هر چند با پیدایش صنعت چاپ، تکثیر کتاب آسان‌تر شد، اما اهمیت نسخه‌های خطی از میان نرفت. نسخه‌های کهن می‌توانند صورت‌های متفاوت یک متن، شیوه‌های پیشین کتابت و گاه یادداشت‌هایی را حفظ کرده باشند که در چاپ‌های بعدی دیده نمی‌شوند. بررسی آن‌ها به شناخت تاریخ زبان و ادبیات، تحولات خوشنویسی، هنر تذهیب و نگارگری و نیز مناسبات فرهنگی و اجتماعی کمک می‌کند. حفاظت از این آثار نیز به‌مراقبت از کاغذ، جلد، ب‌رنگدانه‌ها، فراهم‌کردن شرایط مناسب نگهداری و ثبت دقیق مشخصات هر نسخه وابسته است. فهرست‌نویسی و تصویربرداری علمی، دسترسی پژوهشگران را بیشتر می‌کند و در عین حال نیاز به استفاده مستقیم از نسخه‌های آسیب‌پذیر را کاهش می‌دهد. از این رو بسیاری از کتابخانه‌های مشهور جهان بخشی را برای حفظ و نگهداری این میراث‌گهن دارند.

■ گنجینه میراث مکتوب ایران؛ مخطوطات آستان قدس رضوی

کتابخانه حرم مطهر رضوی یکی از مراکز مهم نگهداری

نسخه‌ای که در مهر ۱۳۹۵ از سوی حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، رهبر شهید انقلاب(ره) به کتابخانه حرم مطهر رضوی اهدا شده بود. رهبری حکیم و فرزانه که با ادبیات آشنایی عمیقی داشتند و در بین شاعران ایرانی برای حافظ جایگاهی ویژه قائل بودند. جایگاهی که با خوانش بخشی از بیانات ایشان در دیدار با استادان زبان فارسی در اسفند سال ۱۳۷۷ برایمان معلوم می‌شود؛ «کسی مثل حافظ، با آن شعر ز رین مرصع که باید گفت واقعاً نشان دهنده اوج سخن فارسی است؛ یعنی هرچه من در تاریخ ادبیات خودمان نگاه می‌کنم، نمی‌توانم سخن دیگری به اوج سخن حافظ پیدا کنم که

همه خصوصیات لازم در یک کلام زیبا و والا را داشته باشد، همه خصوصیات در شعر حافظ وجود دارد و در آن می‌شود پیدا کرد». سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی با توجه به همین امر، رونمایی از هدیه گرانبهای رهبر شهید را به مناسبت بزرگداشت حافظ برگزار کرد. این مراسم با حضور حجت‌الاسلام والمسلمین سید جلال حسینی رئیس سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، حمیدرضا نویدی مهر مدیر گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بین‌المللی امام رضا(ع) و جمعی از مدیران، کارشناسان و علاقه‌مندان در تالار اندیشه کتابخانه مرکزی برگزار شد.

سیدرضا صداقت حسینی، کارشناس ارزشیابی و ثبت نسخ خطی مدیریت مخطوطات آستان قدس رضوی در معرفی اثر گفت: این دیوان در سال ۱۰۴۷ هجری قمری کتابت شده است. نسخه به خط نستعلیق ۱۳ سطری، بر ۲۰۲ برگ کاغذ نخودی آهارمهره نوشته شده و ابعاد آن ۸/۵ در ۱۵ سانتیمتر است. جلد آن با میشن عنابی توصیف شده و ۱۱ مجلس تصویر نفیس دارد. کنار هم قرار گرفتن

میراث مکتوب در ایران است. مجموعه نسخ خطی این کتابخانه در گذر زمان و از راه وقف و اهدا شکل گرفته و آثار آن موضوعات گوناگونی را دربرمی‌گیرد؛ از متون دینی و علمی تا آثار ادبی و تاریخی. نگهداری، شناسایی، ثبت و معرفی این آثار، زمینه استفاده پژوهشگران و علاقه‌مندان را فراهم می‌کند و بخشی از تاریخ کتابداری و فرهنگ وقف را بازتاب می‌دهد. در میان اسناد مربوط به هر نسخه، اطلاعاتی مانند نام اثر و پدیدآورنده، تاریخ و محل کتابت، جنس و اندازه کاغذ، شمار برگ‌ها، نوع خط، جلد، آرایه‌ها و سابقه تملک اهمیت دارد؛ جزئیاتی که به شناخت دقیق‌تر اثر کمک می‌کنند.

نسخه‌های دیوان شاعران جایگاه ویژه‌ای در چنین مجموعه‌هایی دارند. دیوان‌ها در طول زمان به دست کاتبان گوناگون نوشته و میان خوانندگان و کتابخانه‌ها جابه‌جا شده‌اند. تفاوت نسخه‌ها می‌تواند در ترتیب غزل‌ها، ضبط واژه‌ها یا وجود و نبود برخی ابیات دیده شود. در کنار ارزش ادبی، خوشنویسی و گاه تصویرگری این دیوان‌ها نیز آن‌ها را به نمونه‌هایی از هنر کتاب‌آرایی تبدیل کرده است. کتابخانه رضوی براساس اطلاعاتی که در مراسم اخیر اعلام شد، ۱۹۶ نسخه خطی از دیوان حافظ در اختیار دارد؛ عددی که هم از توجه تاریخی به شعر حافظ حکایت دارد و هم امکان بررسی نسخه‌ها و شیوه‌های مختلف انتقال آثار او را فراهم می‌کند.

■ دیوان حافظ در حریر کاغذ و نقش تصویر

در همین چارچوب، سیمصد و دهمین برنامه «سه‌شنبه‌های علمی و فرهنگی» آستان قدس رضوی، روز ۲۱ مهر ۱۴۰۵ به رونمایی از نسخه خطی دیوان حافظ اختصاص یافت؛

رونمایی از دیوان حافظ اهدایی آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، رهبر شهید(ره) در کتابخانه رضوی

بزرگداشت حافظ، پاسداشت سنت ادبی و فرهنگی ایران اسلامی است

ویژگی‌های کتابت، کاغذ، جلد و تصویرها، این نسخه را نه فقط حامل شعر حافظ، بلکه اثری قابل مطالعه از سنت نسخه‌آرایی نیز می‌کند.

صداقت حسینی همچنین بیان کرد: از میان ۱۹۶ نسخه خطی دیوان حافظ موجود در کتابخانه رضوی، ۴۴ نسخه از آثار اهدایی شهید آیت‌الله العظمی خامنه‌ای است. او ایشان را بزرگ‌ترین واقف نسخه‌های خطی این کتابخانه معرفی کرد. این آمار نشان می‌دهد مجموعه دیوان‌های حافظ، افزون بر ارزش ادبی، تاریخ شکل‌گیری و گسترش خود را نیز در مسیر وقف و اهدا بازتاب می‌دهد. نسخه رونمایی‌شده یکی از اجزای همین مجموعه است؛ اثری که مشخصات مادی آن امکان مقایسه با دیگر نسخه‌ها را فراهم می‌کند و سابقه ورودش به کتابخانه نیز بخشی از تاریخ نگهداری آن به شمار می‌آید.

■ از غزل تا هویت؛ حافظ در آینه اندیشه ادبی

بخش دیگری از برنامه به سخنرانی حمیدرضا نویدی‌مهر درباره جایگاه ادبیات فارسی و ادیبان پارسی‌گوی در اندیشه رهبر شهید اختصاص داشت. او اظهار کرد: آشنایی ایشان با ادبیات به شعر فارسی محدود نبود و آثار داستانی و کلاسیک جهان را نیز دربرمی‌گرفت. به گفته نویدی‌مهر، در این نگاه، شعر و ادبیات با هویت ملی و فرهنگی پیوند دارند و آثار برجسته زبان فارسی بخشی از میراثی هستند که در شکل‌گیری این هویت نقش داشته‌اند. او همچنین به پیام‌های تسلیت صادرشده به مناسبت درگذشت شاعران معاصر، از جمله کمال و محمد قهرمان اشاره کرد و آن‌ها را نشانه توجه به جایگاه ادیبان دانست.

نویدی‌مهر در ادامه به ارتباط رهبر شهید(ره) با شعر حافظ پرداخت. به گفته او، وجود نسخه‌ای از دیوان حافظ در خانه و آشنایی از دوران کودکی، از زمینه‌های انس دیرینه با شعر این شاعر بوده است. او حافظ را در این نگاه، بخشی از گنجینه فرهنگی ایرانیان توصیف کرد و گفت: غزل حافظ اوج سخن فارسی دانسته می‌شود. وی همچنین تأکید کرد: نگاه به حافظ تنها به یک بُعد از شخصیت و شعر او محدود نیست و جهان‌بینی عرفانی و توجه به قرآن‌دانی شاعر نیز در این ارزیابی جای دارد. در این چارچوب، بزرگداشت حافظ با پاسداشت سنت ادبی و فرهنگی پیوند می‌خورد. در پایان برنامه، بخشی تصویری از بیانات رهبر شهید درباره حافظ شیرازی، شاعر سده هشتم هجری قمری، پخش شد. رونمایی از نسخه ۱۰۴۷ قمری و معرفی ویژگی‌های آن، در کنار گفت‌وگو درباره جایگاه حافظ، دو مسیر مکمل برای شناخت این شاعر را پیش روی مخاطبان گذاشت: یکی از رهگزن مدرن و اندیشه شعر و دیگری از راه نسخه‌ای تاریخی که طی سده‌ها با خط، کاغذ، تصویر و جلد خود به دست روزگار رسیده است. پیوند این دو مسیر، اهمیت نگهداری و معرفی نسخه‌های خطی را روشن می‌کند؛ آثاری که گذشته ادبی را از سطح روایت به شواهد مادی و قابل بررسی نزدیک می‌کنند.

نگاهی به منظومه خدمات فرهنگی، تربیتی و رفاهی آستان قدس رضوی برای زائران خردسال

معراج پروانه‌ها در بهشت

جریان دارد.

این برنامه با بخش‌های تعاملی چون اجرای سرود، نمایش‌های عروسکی مفهوم ساز، قرائت عهدنامه با پروردگار، اقامه نمادین نماز جماعت، زیارت اختصاصی روضه منوره و ضیافت متبرک مهمانسرای حضرت گره خورده است. در همین راستا، سالانه بیش از ۵۰ هزار بسته متبرک شامل کیف، ساجده، پیکسل واثر محتوایی ویژه جشن تکلیف به این نوجوانان اهدا می‌شود تا یادگار این روز آسمانی، همواره در زندگی روزمره‌شان جاری باشد.

■ مشق‌دایی

شاید ماندگارترین بخش برنامه‌های کودکانه حرم مطهر، فرصتی باشد که در آن، کودکان از تماشای مراسم و برنامه‌ها فاصله می‌گیرند و خودشان در خدمت‌رسانی به زائران مشارکت می‌کنند. مدرسه تاریخی خیرات‌خان در قلب اماکن متبرکه رضوی، امسال طی دوماه متوالی میزبان ۵۰ هزار کودک و خانواده بود. در این طرح که تلفیقی از سوگواری کودکانه، نمایش‌های آیینی و چهارپایه‌خوانی بود، بیش از ۳ هزار کودک ۱۲ تا ۱۵ سال با لباس‌های یک‌شکل و وظیفه‌خوشامدگویی، انتظامات و توزیع پذیرایی را بر دوش گرفتند تا رسم مسئولیت‌پذیری اجتماعی و عشق به اهلبیت(ع) در گرگ‌هایشان جریان یابد. در کنار این، فراخوان‌های اختصاصی مانند «شریخانه کودک» در صحن امام حسن مجتبی(ع) و سوگواری‌های تعاملی «هیئت کبوترانه» نیز بستر مشارکت هیئت‌ها و مراکز قرآنی سراسر کشور را در بارگاه‌های رضوی فراهم کرد.

■ امتداد پیام زیارت در منظومه رسانه‌ای و مکتوب

پیوند عاطفی و معرفتی زائران خردسال با بارگاه‌مطهر رضوی، با عبور از گیت‌های خروجی حرم مطهر به پایان نمی‌رسد؛ بلکه آستان قدس رضوی با طراحی یک منظومه رسانه‌ای، این رابطه قدسی را تا عمق خانه و مدرسه امتداد داده است. در این مسیر، انتشار منظم دو عنوان نشریه تخصصی شامل «سقاخانه» با محوریت قصه، سرگرمی و بازی‌های مهارتی برای کودکان و مجله «کبوترنامه» با رویکرد پاسخ به چالش‌های هویتی و فکری نوجوانان، به عنوان پل ارتباطی مستمر آستان با نسل نوجمل می‌کند.

این رویکرد محتوایی در زیست‌بوم چندرسانه‌ای نیز بازتعریف شده است؛ به گونه‌ای که با راه‌اندازی درگاه تخصصی «کودک رضوی» (koodak.razaavi.ir) و انتشار پویانمایی‌های کوتاه آموزشی در بستر فضای مجازی، آداب زیارت و سیره امام مهربانی‌ها به زبان تصویر و ادبیات ساده به مخاطب عرضه می‌شود.

همچنین برگزاری مسابقات فرهنگی و تولید دست‌سازه‌ها و کاردستی‌های

حجمی برگرفته از معماری و نمادهای قدسی بارگاه رضوی، فرصتی فراهم کرده‌تا مفاهیم زیارت در قالب بازی‌های خلاقانه در حافظه بصری کودک ماندگار شود؛ چرخه‌ای پویا از تولید محتوا که با پشتیبانی سامانه ارتباطی حرم مطهر(۵۸۱--۳۲۰۰۲۸۸۸)، ارتباط زائران کوچک را با این آستان آسمانی در تمام طول سال زنده نگه می‌دارد.

■ چتر ایمنی و آرامش خانواده‌ها

مستولان حرم مطهر رضوی با طراحی یک سیستم جامع، دغدغه گم‌شدن یا جدا افتادن کودکان را به آرامش خاطر بدل کرده‌اند. استقرار هشت دفتر مرکزی پیداشدگان در نقاط استراتژیک حرم مطهر مانند صحن‌های پیامبر اعظم(ص)، گوه‌رشاد، کوثر، آزادی و... متصل به سامانه یکپارچه ارتباطی، سبب شده مشخصات زائران به‌صورت برخط و آنی در سراسر این شبکه به اشتراک گذاشته شود. رویکرد کادر آموزش دیده این دفاتر، تبدیل لحظات پراسترس جدایی به تجربه‌ای آرام برای کودکان است تا زمان الحاق به خانواده در امن‌ترین شرایط ممکن سپری شود.

■ زیارت آرام مادرانه

تکریم زائران بدون توجه به نیازهای زیستی مادر و کودک معنا نمی‌یابد. در این راستا، پنج دفتر پیداشدگان به اتاق‌های مادر و کودک با امکاناتی چون فضای استاندرد شیردهی، تعویض لباس و استراحت موقت تجهیز شده‌اند. همچنین در کنار سرویس‌های بهداشتی، فعالیت ۹ وضوخانه شاخص در صحن‌های پرتردد که به تخت‌های استاندارد تعویض نوزاد و شیرهای تخصصی شست‌وشوی کودک مجهز شده‌اند، دشواری‌های طهارت و وضو را برای مادران همراه با فرزندان شیرخوار برطرف کرده است.

■ نسلی که با عطر زیارت قدمی رشد

در منظومه مدیریتی آستان قدس رضوی، برنامه‌ریزی برای زائران خردسال یک پیوست تزئینی نیست؛ بلکه نقطه آغاز یک سرمایه‌گذاری راهبردی برای پیوند عاطفی نسل نوا با اهل بیت(ع) است. ثمره واقعی این شبکه گسترده را باید در هنگام بازگشت خانواده‌ها دید؛ آنجا که در ظاهر، کودک از صحن و سرا جدا می‌شود، اما حافظه‌اش از خاطره‌ای خوش سرشار است. با این الگو، زیارت از قالب مفهومی سنگین و دست‌نیافتنی خارج شده و به زیست واقعی کودک وارد می‌شود. تصویری زنده و ماندگار از حرم مطهر رضوی به عنوان خانه‌ای امن، که در آن، عشق به امام رثوف(ع) با طعم شیرین کودکی در جان زائران کوچک، ریشه می‌دواند.